

Академік Д.І. Яворницький і розвиток сучасного козакознавства (замість передмови)

Виповнюється 150 років від Дня народження видатного українського історика, археолога, етнографа, фольклориста і письменника, академіка Дмитра Івановича Яворницького (1855-1940). 65 років тому він покинув суєтний світ, а його спадщина все ще служить історичній науці, справі відродження історичної свідомості і духовної культури українського народу. Про цього корифея української історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. в останні два десятиліття написано багато праць. У цьому збірнику, який започатковує видання Дніпропетровського відділення науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України, не ставиться завдання ні дати скільки-небудь повну біографію вченого, ні здійснити глибокий науковий аналіз його творчості, а лише зроблена спроба загального огляду його життя і творчості, оскільки перше число альманаху автори присвячують тому, хто започаткував наукові козакознавчі дослідження у нашому краї.

Д.І.Яворницький народився у с. Сонцівці (зараз с. Борисівка Харківського району Харківської області) у родині сільського священика. Початкову освіту здобув у рідному селі. Навчався у Харківському повітовому училищі, потім вступив до Харківської духовної семінарії, але навчання в ній не завершив. Його привабила інша наука, тому він вступає на історико-філологічний факультет Харківського університету. Навчаючись у ньому, він потрапив під вплив видатних вчених-філологів – О.Потебні та М.Сумцова. Великий вплив на Д.І.Яворницького у період формування його особистості і вченого мала творчість М.В.Гоголя. Після закінчення університету Д.І.Яворницький рішенням Ради університету був залишений позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання при кафедрі російської історії. Одночасно, за поширеною практикою того часу, він працював викладачем історії у чоловічій гімназії м. Харкова.

Історія запорозьких козаків привернула увагу Д.І.Яворницького ще у студентські роки, незважаючи на те, що ця тема української історії тоді знаходилася під негласною забороною. Першою науковою розвідкою молодого дослідника була праця «Виникнення і устрій Запорізького Коша». Він мандрував місцями розташування колишніх Запорізьких Січей, збирав архівні, археологічні та фольклорно-етнографічні джерела. Зауважимо, що такий інтерес до різноманітних джерел з української історії і культури, з акцентом на фольклорно-етнографічні джерела, фактично визначався програмою діяльності Харківського історико-філологічного товариства, котре існувало при університеті, видавало свої збірники праць з історії Слобідської і Лівобережної України. Д.І.Яворницький входив до цього товариства, найпомітнішими постатями в ньому на час початку його творчих пошуків були Д.Багалій, М.Сумцов, О.Потебня та інші відомі дослідники.

Будучи запідозреним в українофільстві і звільненим з роботи, Яворницький у 1885 р. переїхав до Санкт-Петербурга, де протягом 1886-1891 рр. викладав історію в гімназії та на педагогічних курсах. В той період у столиці імперії була дуже сильною українська громада, культурна діяльність якої певною мірою, очевидно, стимулювала продовження наукових досліджень Д.І.Яворницького з вже раніше визначеної ним проблематики – історії запорозького козацтва. «Українофільський

слід» Д.І.Яворницького ще з Харкова не міг бути непоміченим у столиці, за ним здійснювався постійний нагляд поліції. У справі Департаменту поліції, заведеної на Яворницького у 1899 р., знаходимо запис: «В 1887 г. Министр Народного Просвещения, предполагая, что кандидат Харьковского университета Дмитрий Иванов Эварницкий будет приискивать себе место учителя в каком либо учебном заведении, и, находя нежелательным допущения Эварницкого к преподавательской деятельности / без объяснения причин / сообщил об этом для сведения г. Министру Внутренних Дел» / (Державний архів Російської федерації. – Ф.102. – 1899. – Оп.97. – Спр.4407. – Арк.131).

Як політично неблагонадійного, у 1892 р. Д.І.Яворницького під виглядом відрядження для проведення археологічних розкопок, було фактично заслано до Ташкента. У Туркестані молодий вчений досліджував історико-топографічні особливості краю, вивчав побут та культуру народів Середньої Азії. Результат своїх досліджень він друкував у місцевих газетах, а також у вигляді окремих видань. Найзначнішим із них був виданий у Ташкенті в 1893 р. „Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношении”. За дослідження історії народів Середньої Азії бухарський емір нагородив Д.І.Яворницького орденом Бухарської Золотої Зірки 3-го ступеня.

Весною 1895 р. Д.І.Яворницький переїхав до Варшави, де незабаром отримав звання магістра російської історії.

З осені 1896 р. Д.І.Яворницький став працювати приват-доцентом Московського університету, викладаючи там археологію та, як спецкурс, історію українського (за тогочасною термінологією «малоросійського») козацтва. Саме в цей час він завершив 3-х-томну працю «Історія запорозьких козаків».

У московський період життя він вів активну літературно-громадську діяльність. Він підтримував творчі і дружні зв'язки з видатними діячами української і російської культури, зокрема, з І.Рєпіним, М.Лисенком, Б.Грінченком, М.Старицьким, Л.Українкою, М.Коцюбинським, П.Саксаганським, В.Гіляровським, Л.Толстим, В.Ключевським та іншими. Ці стосунки Д.І.Яворницького з багатьма діячами історії і культури яскраво видно з видання «Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького», здійсненого Дніпропетровським історичним музеєм ім. Д.І.Яворницького («Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького». – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1; 1999. – Вип.2).

Щороку влітку Яворницький здійснював археологічні розкопки та фольклорно-етнографічні експедиції в Україні, зокрема, на Запоріжжя. Це не дозволяло поліції випускати його з-під свого нагляду. У 1899 р. Департамент поліції завів на нього справу «О профессоре Московского университета Дмитрие Иванове Эварницком» (ДАРФ. – Ф.102. – 1899. – Оп.97. – Спр.4407). В ній під 1900 р. зазначено: «В ноябре 1899 г. профессору Дмитрию Иванову Эварницкому, несомненному украинофилу, было разрешено в числе других лиц принять участие в чтении публичных лекций в Петербурге, для усиления средств Общества имени поэта Шевченки для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России» (Арк.1 зв.). Є в справі і відомості про те, як вирішувалося питання про дозвіл Д.І.Яворницькому прочитати в Катеринославі дві публічні лекції по археології. За клопотанням культурної та наукової громадськості міста в кінці 1899 р. катеринославський губернатор написав «відношення» в Департамент поліції з проханням дати дозвіл на читання ним

публічних лекцій: «Препровождая при сем отношение Екатеринославского губернатора от 20 сего декабря за № 4529 с приложением о разрешении проф. Эварницкому прочесть в Екатеринославе 2 публичные лекции по археологии, 2-е делопроизводство Департамента полиции имеет честь покорнейше просить 3-е делопроизводство не отказать сообщить с возвращением посылаемых бумаг, свое заключение по настоящему делу...» (Арк. 2). Після відповідної перевірки у різних справах 3-го діловодства Департаменту поліції, в яких згадується прізвище Яворницького, була дана відповідь: «Вследствие записки от 30 декабря 1899 г. за № 4993 3-е делопроизводство Департамента полиции имеет честь уведомить 2-е делопроизводство с возвращением приложения, что упомянутый в означенных приложениях проф. Эварницкий неблагоприятных сведений не имеется» (Так! – Г.Ш.).

У 1902 р. на запрошення Катеринославського Наукового Товариства Д.І.Яворницький очолив новостворюваний Катеринославський історико-краєзнавчий музей і обійняв цю посаду до 1933 р. За час роботи він перетворив цей культурний центр міста і краю в один із найкращих музеїв України. Поповнюючи його матеріалами власних археологічних та етнографічно-фольклорних експедицій, а також подарованими або купленими експонатами (рукописи, картини, зброя, одяг запорожців тощо), він створив унікальну колекцію матеріальних пам'яток Запорозької Січі і загалом Південної України. Вона нараховувала близько 75 тисяч одиниць зберігання. У цей період Яворницький тісно співпрацював з катеринославською «Просвітою» та Губернською вченою архівною комісією. Він підтримував дружні стосунки з істориками Василем Бідновим та Дмитром Дорошенком, які тоді працювали в Катеринославі, а пізніше були активними учасниками національно-визвольних змагань в Україні.

У 1920-1933 рр. Д.І.Яворницький працював у Катеринославському (Дніпропетровському) інституті народної освіти, де очолював кафедру українознавства.

Коли у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу було поставлено завдання обстеження зони затоплення, Д.І.Яворницький керував роботою Дніпрогесівської археологічної експедиції Нарком осу УСРР. У цей час він опублікував велике зібрання історичних джерел «До історії Степової України» (1929), альбом «Дніпрові пороги», дослідження «На горах Дніпра». Фактично це були останні (за винятком невеликих за обсягом заміток про І.Репіна та Т.Шевченка, опублікованих у 1939 р.) праці видатного дослідника історії Запорозької Січі. На початку 1930-х рр. Дмитро Іванович був безпідставно звинувачений в ідеалізації козацтва і «українському буржуазному націоналізмі», а як наслідок – звільнений з роботи. Безробітний академік останні роки життя був позбавлений можливості займатися науковою творчістю. Він помер у 1940 р. і похований біля свого дітища – історичного музею, котрий нині носить його ім'я.

Наукова діяльність Д.І.Яворницького, яка тривала понад 50 років, може бути поділена на три періоди: 1-й – від початку 1880-х рр. до початку ХХ ст. (видання великих за обсягом збірок історичних джерел та найбільш значних історичних і фольклорно-етнографічних праць); 2-й-період організаційно-наукової роботи у Катеринославському історико-краєзнавчому музеї (організація і розбудова музею, педагогічна робота, читання публічних лекцій, заходи по збереженню музейної

колекції під час громадської війни); 3-й радянський період (переважно археологічні дослідження в рамках Дніпрогесівської експедиції Наркому УСРР 1987-1932 рр.).

Найбільш значними працями Д.І.Яворницького (а їх понад 200) є: «Сборник материалов по истории запорожских козаков» (1888), «Запорожье в остатках старины и преданий народа» (1888), «Очерки по истории запорожских козаков Новороссийского края» (1889), «Вольности запорожских козаков» (1890), «История запорожских козаков» (тт. 1-3, 1892 – 1897); «Иван Дмитриевич Сирко – славный кошевой атаман Войска Запорожского низовых козаков» (1894), «По следам запорожцев» (1898), «Источники для истории запорожских козаков» (тт. 1-2, 1903). Він є автором цілої низки художніх творів, зокрема, поетичної збірки «Вечірні зорі» (1910), повістей і оповідань, таких як: «Наша доля – Божа воля! », «У бурсу!», «Русалчине озеро», «Три несподівані зустрічі», а також роману «За чужий гріх».

Оцінка місця і ролі Д.І.Яворницького в українській історіографії як за життя вченого, так і після його смерті не була однозначною. Його творчість припала на період пошуків наукових методів дослідження та археографічної обробки історичних джерел. Публікуючи архівні джерела Д.І.Яворницький переслідував мету популяризації знань про запорозьких козаків. Він дотримувався поширеної у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. теорії про публікацію історичних джерел як засобу збереження заключної в них інформації в умовах загрози знищення. Можливі недоліки праць Яворницького, на які вказували їх рецензенти (В.Антонович, Д.Багалій, М.Сумцов, О.Лазаревський, Б.Грінченко та інші), компенсуються доступністю сприйняття його наукових досліджень широкими колами читачів. Тому вони досі не втратили свого значення. Монографічні праці Д.І.Яворницького та його історична белетристика, яка публікувалася на шпальтах тогочасних газет і часописів, пробуджували інтерес читачів не лише до історії запорозьких козаків, а й культури українського народу, надихали на творчість українських художників, композиторів, поетів.

З кінця 80-х рр. минулого століття інтерес до особистості і до творчості Д.І.Яворницького переживає значне піднесення, що проявляється у двох головних напрямках: а) як популяризація знань з історії запорозького козацтва, що протягом кількох століть уособлювало в собі історію нашого краю та історію України, в цілому; б) творчість і спадщина вченого як об'єкт наукового аналізу. Нині твори Д.І.Яворницького з'являються як у серіях науково-популярних видань (в тому числі, в перекладах українською мовою), так і у вигляді академічних видань.

Даний збірник наукових праць істориків Дніпропетровська охоплює як історію запорозького козацтва, так і українського козацтва взагалі. Нам видається, що напрацювання сучасних істориків з історії українського козацтва створюють підмурівок під майбутні узагальнюючі монографічні дослідження творчої спадщини академіка Д.І.Яворницького як історика.

Швидько Ганна Кирилівна
доктор історичних наук,
професор кафедри історії та політичної теорії
Національного гірничого університету,
Заслужений діяч науки і техніки України